

CHIQUINDILARNI BOSHQARISH VA QAYTA ISHLASH LOYIHALARINI DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK ASOSIDA MOLİYALASHTIRISHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Allamurodov Sardor Alisher o'g'li

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

E-mail: sr92allamurodov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20829059>

Bugungi kunda chiqindilarni boshqarish tizimi nafaqat kommunal xizmatlar sohasi, balki iqtisodiy xavfsizlik, ekologik barqarorlik va aholining turmush sifati bilan bevosita bog'liq muhim yo'nalish hisoblanadi. Aholi sonining o'sishi, shaharlarning kengayishi, sanoat ishlab chiqarishi va iste'mol madaniyatining o'zgarishi natijasida maishiy, sanoat, plastik, organik hamda elektron chiqindilar hajmi ortib bormoqda. Bunday sharoitda chiqindilarni faqat yig'ish va poligonlarga joylashtirish usuli uzoq muddatli yechim bo'la olmaydi.

Zamonaviy yondashuv chiqindilarni resurs sifatida ko'rish, ularni saralash, qayta ishlash, ikkilamchi xomashyo va energiya manbaiga aylantirishni nazarda tutadi. Biroq bu jarayon katta investitsiya, ilg'or texnologiya, malakali boshqaruv va barqaror moliyalashtirish mexanizmlarini talab qiladi. Davlat budjeti mablag'lari barcha hududlarda zamonaviy qayta ishlash infratuzilmasini yaratish uchun yetarli bo'lmagani sababli davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy adabiyotlarda DXSh chiqindilarni boshqarishda davlatning tartibga solish va ijtimoiy kafolat funksiyasini xususiy sektorning investitsiya, texnologiya va menejment imkoniyatlari bilan birlashtiruvchi samarali model sifatida baholanadi. Xususan, Maslova chiqindilarni boshqarishdagi DXSh loyihalari aylanma iqtisodiyotga o'tishda muhim institut bo'lishini ta'kidlaydi (Maslova, 2023). Kasych va Bondarenko esa qayta ishlash loyihalarida DXSh davlat budjeti yukini kamaytirishi va xususiy investitsiyalarni jalb qilishi mumkinligini ko'rsatadi (Kasych & Bondarenko, 2022).

DXSh asosidagi chiqindilarni qayta ishlash loyihalari odatda uzoq muddatli, kapital sig'imi yuqori va ijtimoiy ahamiyatga ega infratuzilma loyihalari hisoblanadi. Bunday loyihalarda davlat sherigi yer ajratish, ruxsatnomalar, tarif siyosati, ekologik talablar va iste'molchilar manfaatlarini himoya qilish uchun mas'ul bo'ladi. Xususiy sherik esa investitsiya kiritadi, texnologiya olib kiradi, obyektni quradi, ekspluatatsiya qiladi va xizmat sifatini ta'minlaydi.

Chiqindilarni boshqarishda DXShning eng ko'p uchraydigan shakllariga koncessiya, xizmat ko'rsatish shartnomasi, qurish-boshqarish-topshirish modeli, loyihaviy moliyalashtirish va natijaga asoslangan to'lovlar kiradi. Koncessiya modelida xususiy investor ma'lum muddat davomida obyektni boshqaradi va daromad oladi. Xizmat ko'rsatish shartnomasida esa xususiy kompaniya yig'ish, tashish yoki saralash kabi aniq xizmatni bajaradi. Loyihaviy moliyalashtirishda kreditlar va investitsiyalar loyiha kelgusidagi pul oqimlari hisobidan qaytariladi.

Moliyalashtirish manbalari turlicha bo'lishi mumkin: xususiy kapital, bank kreditlari, xalqaro moliya institutlari kreditlari, grantlar, mahalliy budjet subsidiyalari, yashil obligatsiyalar va tarif tushumlari. So'nggi yillarda yashil obligatsiyalar hamda ekologik fondlar chiqindilarni qayta ishlash va chiqindidan energiya olish loyihalarida muhim moliyaviy vositaga aylanmoqda. Zambujal-Oliveira va hammualliflar aylanma iqtisodiyot loyihalarida

grantlar, DXSh, yashil obligatsiyalar va impact investing kabi moliyalashtirish shakllarini moslashtirish zarurligini qayd etadi (Zambujal-Oliveira et al., 2025).

Chiqindilarni qayta ishlash loyihalarida asosiy muammo daromadlar barqarorligini ta'minlashdir. Qayta ishlangan mahsulot narxi bozordagi talabga bog'liq bo'lib, ayrim davrlarda pasayishi mumkin. Shu sababli DXSh shartnomalarida minimal tushum kafolati, mahsulotni xarid qilish shartnomasi, elektr energiyasini sotib olish kafolati, indeksatsiyalangan tariflar va natijaga asoslangan subsidiyalar ko'zda tutilishi maqsadga muvofiqdir.

DXSh loyihalarida ekologik samaradorlikni baholash ham muhimdir. Qayta ishlash hajmining ortishi poligonlarga tushadigan yuklamani kamaytiradi, organik chiqindilardan kompost olish tuproq unumdorligini oshiradi, chiqindidan energiya olish esa metan chiqindilarini qisqartirishga yordam beradi. Biroq chiqindidan energiya olish loyihalarida ekologik me'yorlarga qat'iy rioya qilish, zararli gazlar chiqindilarini nazorat qilish va aylanma iqtisodiyot tamoyillariga zid kelmaslik muhim. Korinenko va hammualliflar ayrim chiqindidan energiya olish texnologiyalari ekologik xavfsizlik talablariga to'liq javob bermasligi mumkinligini, shuning uchun texnologiya tanlashda ehtiyotkorlik zarurligini bildiradi (Korinenko et al., 2021).

DXShning samarali ishlashi uchun shaffof tenderlar, aniq shartnoma majburiyatlari, mustaqil monitoring, moliyaviy hisobotlarning ochiqligi va jamoatchilik nazorati zarur. Tolstolesova chiqindilarni boshqarishdagi DXSh loyihalarida uzoq qoplanish muddati va yuqori risklar banklarning kredit berish qiziqishini pasaytirishini ko'rsatadi (Tolstolesova, 2019). Demak, davlat loyiha risklarini kamaytiruvchi huquqiy va moliyaviy kafolatlarni yaratishi kerak.

1-jadval

Chiqindilarni qayta ishlash loyihalarida DXSh moliyalashtirish mexanizmlari

Yo'nalish	Moliyalashtirish manbai	Davlat vazifasi	Xususiy sherik vazifasi	Natija
Yig'ish va tashish	Tarif, budjet, lizing	Hudud va tarifni belgilash	Transport va logistika	Qamrov oshadi
Saralash majmuasi	Kapital, kredit, grant	Yer va infratuzilma	Saralash liniyasi	Xomashyo ajratiladi
Plastik/qog'oz qayta ishlash	Kredit, investor, yashil obligatsiya	Imtiyoz va ruxsatlar	Uskuna va bozor	Mahsulot yaratiladi
Organik chiqindi	Grant, subsidiya, xususiy mablag'	Agrosektor bilan bog'lash	Kompost ishlab chiqarish	Poligon kamayadi
Chiqindidan energiya	Loyihaviy moliya, xalqaro kredit	Energiya xaridi kafolati	Inshoot qurish va boshqarish	Energiya olinadi

Manba: Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar va DXSh amaliyoti asosida tuzildi.

Mazkur jadvalda chiqindilarni boshqarish va qayta ishlash sohasida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida amalga oshiriladigan asosiy loyihalar, ularning moliyalashtirish manbalari hamda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi vazifalar taqsimoti keltirilgan. Jadvaldan ko'rinadiki, har bir yo'nalishda moliyalashtirishning turli mexanizmlaridan foydalanish orqali investitsiyalarni jalb qilish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va xizmatlar sifatini oshirish mumkin. DXSh modeli chiqindilarni yig'ish, saralash, qayta ishlash va energiya ishlab chiqarish

jarayonlarining samaradorligini oshirish bilan birga ekologik barqarorlikni ta'minlash va aylanma iqtisodiyot tamoyillarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada chiqindilar hajmi qisqaradi, qayta ishlash darajasi ortadi hamda qo'shimcha iqtisodiy va ijtimoiy foyda yaratiladi.

TAHLILIY MULOHAZALAR

Jadvaldan ko'rinadiki, chiqindilarni boshqarish zanjirining har bir bosqichi uchun moliyalashtirish manbalari va sheriklar vazifasi turlicha bo'ladi. Masalan, yig'ish va tashish loyihalarida asosiy daromad manbai tarif tushumlari hisoblanadi. Saralash va qayta ishlash loyihalarida esa xususiy kapital, bank krediti va grantlar muhim o'rin tutadi. Chiqindidan energiya olish loyihalari yuqori kapital talab qilgani sababli xalqaro kreditlar va uzoq muddatli loyihaviy moliyalashtirishni talab etadi.

DXSh loyihalarida risklarni adolatli taqsimlash asosiy shart hisoblanadi. Qurilish riski, texnologik risk va operatsion risk ko'proq xususiy sherik zimmasiga yuklanadi. Yer ajratish, ruxsatnoma, tarif siyosati va ijtimoiy qabul qilish bilan bog'liq risklarda esa davlat sherigining roli yuqori bo'ladi. Agar risklar noto'g'ri taqsimlansa, loyiha moliyaviy jihatdan jozibador bo'lmaydi yoki xizmat sifati pasayadi.

O'zbekiston sharoitida chiqindilarni boshqarish sohasida DXShni rivojlantirish uchun bir nechta yo'nalish muhim hisoblanadi. Birinchidan, hududlar kesimida chiqindi hajmi, tarkibi va qayta ishlash imkoniyatlari bo'yicha ochiq ma'lumotlar bazasini shakllantirish lozim. Ikkinchidan, xususiy investorlar uchun barqaror tarif siyosati va kafolatlangan xomashyo oqimi yaratilishi zarur. Uchinchidan, ekologik talablarni buzgan korxonalarga nisbatan qat'iy javobgarlik, samarali loyiha ishtirokchilariga esa soliq va bojxona imtiyozlari berilishi maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchidan, chiqindilarni qayta ishlash loyihalarida mahalliy banklar, xalqaro moliya institutlari va xususiy investorlar ishtirokini kengaytirish kerak. Bu borada yashil obligatsiyalar, ekologik kredit liniyalari va natijaga asoslangan moliyalashtirish mexanizmlari keng qo'llanishi mumkin. Beshinchidan, har bir DXSh shartnomasida ekologik ko'rsatkichlar - qayta ishlash ulushi, poligonga yuboriladigan chiqindi hajmi, CO2 kamayishi va xizmat qamrovi aniq indikator sifatida belgilanishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, chiqindilarni boshqarish va qayta ishlash loyihalarini DXSh asosida moliyalashtirish ekologik infratuzilmani rivojlantirishning muhim yo'nalishidir. DXSh davlat budjeti yukini kamaytiradi, xususiy investitsiyalarni jalb qiladi, zamonaviy texnologiyalarni joriy etadi va xizmat sifatini oshirishga yordam beradi.

Samarali DXSh modeli uchun moliyalashtirish manbalari diversifikatsiya qilinishi, risklar adolatli taqsimlanishi, tariflar iqtisodiy asoslangan bo'lishi va ekologik natijalar shartnomaviy indikatorlar orqali nazorat qilinishi lozim. Ayniqsa, koncessiya, loyihaviy moliyalashtirish, yashil obligatsiyalar, grantlar va natijaga asoslangan to'lov mexanizmlari chiqindilarni qayta ishlash loyihalari uchun istiqbolli vositalar hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, chiqindilarni qayta ishlash sohasida DXShni rivojlantirish aylanma iqtisodiyotga o'tish, resurslardan samarali foydalanish, poligon yuklamasini kamaytirish va ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli ushbu sohada davlat, biznes va jamoatchilik o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Maslova, S. (2023). Regional projects of public-private partnership in the field of waste management: The transition to a circular economy and sustainable development.
2. Kasych, A., & Bondarenko, S. (2022). Recycling as an area of implementation of public-private partnership and a tool for ensuring the goals of sustainable development.
3. Grytsyshen, D., Sergiienko, L., & Ksendzuk, V. (2020). The system of public-private partnership in the sphere of state policy implementation of circular economy.
4. Patidar, R. (2019). Public private partnership in solid waste management.
5. Prabawati, A., Frimawaty, E., & Haryanto, J. (2023). Strengthening stakeholder partnership in plastics waste management based on circular economy paradigm.
6. Zambujal-Oliveira, J., Franco, A., & Fernandes, B. (2025). Aligning financing strategies with circular business principles: A multicriteria decision framework.